

Geliş Tarihi: 08.08.2021

Kabul Tarihi: 17.09.2021

Doi: <https://doi.org/10.52817/oguztad.988670>

TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA YAZI YAZMA GELENEĞİ*

Beytullah KOCABAŞ**

ÖZET

Ana dili oluşturan okuma, dinleme ve konuşma özel bir zaman ve mekân olmadan da yapılabildiği hâlde yazı yazmak kavramı özel yetenek isteyen bir beceridir; çünkü yazı yazmak özel bir zaman ve mekân ister. Türkler yerleşik bir hayata sahip olmadıkları için ilk dönemlerde yazı yazma geleneği zayıf kalmıştır. Türk dilinin yazılı olarak elimizdeki ilk örnekleri VIII. yüzyılda taşlara kazınmış olan Orhun Yazıtlarıdır. Uygurlar döneminde yerleşik hayata geçildikten sonra ise yazı yazma geleneğinin oluştuğu; özellikle dinî, ticari, siyasi vb. gibi sebeplerle kâğıtlara yazılmış örneklerini görmekteyiz. Daha sonra Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı coğrafyasında yazı yazma geleneği farklı kültür coğrafyalarının etkisiyle gelişmiştir. Çalışmada, Türklerin ilk yurdu sayılan Türkistan coğrafyasında kullanmış oldukları yazı yazma geleneği nasıl şekillenmiş olabilir? Acaba Türkler arasında yazı yazma geleneği nasıl başlamıştı? Yazı yazmak için hangi alfabeleri hangi coğrafyalarda kullanmışlardır? Bu alfabeleri kullanış sebepleri olarak siyasi ve dinî hareketleri görebilir miyiz? Anadolu'ya göç etmiş olan Oğuzlar acaba yazı yazmayı biliyorlar mıydı? gibi soruların cevaplarını arayacağız.

Anahtar kelimeler: Yazı Yazma Geleneği, Kültür, Medeniyet Coğrafyası, Türk Alfabeleri, Oğuzlar.

THE TRADITION OF WRITING FROM TURKISTAN TO ANATOLIA

ABSTRACT

While native language reading, listening and speaking can be done with and without a special time, writing is a skill that requires some special talent; Writing is for a special time and for living. Since the Turks did not have a settled life, the tradition of writing remained weak in the early periods. The first written examples of the Turkish language are in VIII. These are the Orkhon Inscriptions engraved on the stones in the century. After the settled life in the Uighurs period, the tradition of writing was formed; especially religious, commercial, political etc. We see examples written on paper for reasons such as. Later, the tradition of writing in Karahanli, Khwarezm, Kipchak, Chagatai and Ottoman geography developed under the influence of different cultural geographies. In the study, how could the tradition of writing that Turks used in the geography of Turkestan, which is considered to be their first homeland, shaped? How did the tradition of writing begin among the Turks? In which geographies did they use which alphabets to write? Can we see political and religious movements as the reasons for using these alphabets? Did the Oghuzs who migrated to Anatolia know how to write? We will look for answers to questions such as.

* Bu makale, 18-19 Nisan 2019 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde Türk Kültürü ve Araştırmaları Kulübü tarafından düzenlenen "Türkistan'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Devamlılığı Öğrenci Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

** Türk Dili Uzmanı. e-posta: beytullah1780@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0692-5157.

Keywords: Writing Tradition, Culture, Geography Of Civilization, Turkish Alphabets, Oghuz.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu genel ağ Türkçe sözlüğünde yazı “*Düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesi, yazma işi.*”; alfabe ise “*Bir dilin seslerini gösteren, belirli bir sıraya göre dizilmiş belli sayıda harfin bütünü, abece, yazı.*” şeklinde tanımlanmaktadır. Yazı, dilin aracıdır ve alfabeyi de kapsamaktadır. Yazının doğuşu insanlar arasında önemli bir olaydır. İnsanlar dilin doğuşunda olduğu gibi yazının doğuşunu da mitlerle ve efsanelerle açıklamışlardır. Yazının icat edilmesindeki asıl hedef insanların zihninde var olan olayları bir bellek altında toplamak arzusu olmuştur. İster Doğu’da ister Batı’da olsun yazının başlangıcı Tanrı’ya bağlanmaktadır. İskandinav sagaları runik yazıyı Odin’e bağlarken, İrlandalıların metinlerinde yazının kökeninin Ogma tarafından yaratıldığı düşünülmektedir (Süleymanov, 2014: 100). Eski Mısır’da yazının kökeninin Tanrı *Tot* veya Tanrıça *İsis*’e; Babil’de Tanrı *Nebu*’ya; antik İbrani geleneğinde *Musa*’ya; Yunan mitolojisinde *Hermes*’e dayanması ve yazının mucidi olarak bilinmesi yazı bilmeyen insanlar arasında yazıyı bilen insanların kutsal bir güce sahip olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Alfabe icat edilmeden önce birçok yazı sistemi ortaya çıkmıştır. User’e göre yazı sistemleri şu şekildedir (User, 2015: 13-16):

a) Çivi Yazısı: Aslında çivi ile ilgisi bulunmamaktadır. Çivi şeklinde çentik yapıya benzetildiği için bu isim verilmiştir. Bu yazı Sümerliler, Akadlar, Hintliler, Asurlar, Hurriler, Elamlar, Mitanniler, Luviler, Urartular ve Persler tarafından kullanılmış olup bu yazı ideogramlardan, hareket ifade eden sembollerden, fonetik sembollerden ve determinatiflerden meydana gelmiştir.

b) Mısır Yazısı: İlk kez Herodot tarafından “kutsal kazmak” sözüyle ifade edilmiştir. Bu şekilde ifade edilmesinin asıl sebebi Mısır hiyerogliflerinin sadece din adamları tarafından bilinmesi etkili olmuştur. M.Ö. 4000-M.S. 400 yılları arasında Mısır coğrafyasında kullanılmıştır. Hitit, Maya ve İndus vadisi medeniyetlerinde de yazı karakterlerine hiyeroglif adını vermişlerdir. Bu yazının kullanıldıkları alanlara göre özel şekilleri vardır.

c) Ege Bölgesi Yazıları: Hem resim yazısı (MÖ 2800) hem de Linear A ve B olmak üzere hece yazısı (MÖ 17. yüzyıl) sistemlerinden oluşturulmuştur. MÖ 1500-2000 yılları arasında Kıbrıs’ta kullanılmış olan hece yazısı ve MÖ 1750-1600 yılları arasında Girit’te kullanılmış olan hiyeroglif ve resim yazılarını da bu gruba dâhil edebiliriz.

d) Hindistan Yazısı: İndus vadisi coğrafyasında bulunan biraz çivi, biraz hiyeroglif ve biraz da hece yazısı Brahmi yazısından önceki döneme kaynaklık eden yazı türleridir. En eskisi M.Ö. 2500 yılı civarında tarihlendirilmiştir.

e) Çin yazısı da alfabe yazısına girmeyen yazılardır. En eski örneklerine MÖ 18-12. yüzyıllar arasında rastlanmaktadır. Antik dönemdeki ideogramlar yerlerini bugünkü logogramlara bırakmıştır.

f) Japon hece yazısı sistemi de alfabe dışı yazı sistemleri arasındadır. Günümüze kadar gelmiştir.

İmparatorluklar geniş bir ölçüde bilgi üretmektedirler. Bunun asıl sebebi sınırları içerisinde birden fazla kültürü barındıran ulusların olmasıdır. İmparatorlukların yasaları, savaşları, vergileri, askerî olayları, zaferlerin ve yenilgilerin tarihlerini belli bir hafızada tutmak maksadıyla yazının ortaya çıkmış olduğu bilinmektedir. Tarım devriminden önce toplulukların gelişmesiyle birlikte önemli bir bilgi türü olan sayılar ortaya çıkmıştır. Sayıların ortaya çıkmasıyla imparatorlukların işi biraz daha kolaylaşmış görülmektedir. Sayıyı ve yazıyı birleştiren topluluk ise Sümerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sümerler güney Mezopotamya'nın bereketli topraklarında büyük hasatlar kaldıran ve gelişmiş şehirlerinde yoğun nüfuslarıyla tarım işlerini daha düzenli bir hâle getirmek için bilgi birikimlerini arttırmışlardır. MÖ 3500-3000 yılları arasında Sümerli bazı dehalar bilgileri beyinleri dışında kayıt altına almak maksadıyla matematiksel bir sistem icat ettiler. İşte bu sisteme “yazı” denmektedir. Bu yazı MÖ 3500'lü yıllarda sadece mal kaydı kaydedebilecek bir yazıydı. Sümer yazısında ilk dönemlerde sadece malları ve sayıları işaret edecek sınırlı sayıda işaret vardı ama daha sonra bu işaretleri isimlere, hecelere bölerek o işaretleri kullanarak Sümer yazısının işaret sayısını genişletmiş oldular (Harrari, 2012: 128-134).

Sümerlerin icat ettiği bu yazı, daha önce Mısırlılar tarafından geliştirilen hiyeroglif yazısı ile birleştirilip geliştirilmiştir. Akad, Asur ve Babil gibi medeniyetlerde kullanılmıştır. MÖ 1760'lı yılların en önemli hukuk belgesi sayılan Hamurabi Kanunları da Babillerin kullandığı yazı ile meydana getirilmiştir.¹

Bir diğer yazı da And Dağları eteklerinde günümüzde Peru, Ekvador, Bolivya topraklarında ve Şili, Arjantin, Kolombiya topraklarının bir bölümünde yaşayan İnkalar “quipu” adı verilen renkli ipliklere düğümler atarak yazarlardı. Tek bir quipu yüzlerce farklı iplik ve binlerce farklı bir düğüm barındırabilirdi. Bu yazıyla da büyük miktarlardaki verileri kaydetmek olağandı. İspanyolların bölgeyi işgal etmesiyle quipu yazısı belli bir süre kullanılmış olsa da İspanyolların quipu yapmayı ve okumayı bilmediklerinden yerel uzmanlara bağlı olması sebebiyle quipu yazısı tamamıyla devre dışı bırakıldı ve yerini Latin yazısı aldı. M.Ö. 3000 ile 2500 yılları arasında Sümer yazısına işaretler eklenip genişletilerek “çivi yazısı” hâlini aldı. Bu yazı da siyasi, toplumsal, dinî vb. gibi konularda kullanılmıştır. Bu tarihlerde Mısır coğrafyasında da “Mısır hiyeroglif yazısı” olarak tam yazı sistemi geliştirilmiştir. Diğer tam yazı sistemleri de M.Ö. 1200'de Çin coğrafyasında ve M.Ö. 1000-500 yılları arasında Orta Amerika'da geliştirilmiştir. Bu tam yazı sistemlerinin gelişmesiyle artık farklı alanlardaki metinler kayıt altına alınabiliyordu (Harari, 2012: 128-134).

Uzak Doğu medeniyetindeki insanlar arasında Gök Tengri inancı hâkimdi. İnsanlar inanışlarına göre kayalara resimler kazımaktaydılar. Bu durumun sonucu olarak yazının en eski şekli olan “piktografik” (resimsel) yazı Uzak Doğu medeniyeti çevresinde ortaya çıkmıştır. İfade edilen kavramların herhangi bir ses karşılığı olmadan taşlara ve kayalara kazınmıştır. Uzak Doğu kökenli Güneş Kültü zamanla piktogramları simgeleştirerek damga yazısına dönüşmüştür.² M.Ö. 2000-1000 yılları arasında Çinliler, papirüs üstüne yazmaya başlamadan önce sığır kemikleri üzerine veya kaplumbağa kabuklarının içlerine yazı yazıyorlardı. Yazı-dil ilişkisini göz önüne aldığımızda; Çin mitolojisinde de dilin bir su kaplumbağası tarafından imparatora öğretildiği ve imparator tarafından insanlara öğretilmiş olduğu rivayet edilmektedir.³

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://dralabay.wordpress.com/2014/01/20/yazinin-seruveni/> (ET: 22.02.2019).

² Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.halukberkmen.net/pdf/51.pdf> (ET: 22.02.2019).

³ Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.halukberkmen.net/pdf/107.pdf> (ET: 22.02.2019).

Eski Grek toplumunda ise yazının gelişimini felsefeye bağlayabiliriz. Dil-yazı ilişkisinden hareket edecek olursak Grek medeniyetinde dil çalışmalarını gramer ve felsefe çağı olarak ele alabiliriz. Grek yazısı, Fenike yazısından türemiş bir yazıdır. Yani Akdeniz medeniyeti çevresinde gelişmiştir. Grek yazısı şekle dayalı olmayan hece sisteminde bir yazıdır. Alfabe ilk olarak Doğu Akdeniz'de “alfa” ve “beta” dan ortaya çıkmış ve Yunan alfabesinin ilk harflerini oluşturarak gelişimini Yunanistan'da tamamlamıştır (Fischer, 2013: 82).

Türklerde Yazı Geleneği

Türk milletinin manevi kültürünü anlamak için Türk milletinin dilinin, sözlü ürünlerinin ve en önemlisi de yazısının tam olarak bilinmesi gerekmektedir. Dil, sözlü ürünler ve yazı arasındaki çok sıkı bir ilişki vardır (Amanjolov, 2006: 13). Eski Türkler acaba yazı yazıyorlar mıydı? Bildiğimiz kadarıyla bu fiilin (yazı yaz-) temelinde Çince aslı “*biet*” olan fırça anlamında bir kelimenin olduğu Eski Uygur Türkçesi metinlerinin hemen hemen hepsinde tespit edilmiştir. Yani sonuç olarak “yazı yaz-” fiilinin temelinde “fırça” kelimesi yatmaktadır. Çin medeniyetinin “yazı yazma” olarak kullandığı bu kavramı Türkler gözlemleri sonucu kendi toplumuna uyarlayarak “fırçayla bir şey yapmak” anlamında “bitimek” kelimesinin türetti (Tekin, 2001: 59-61). Eski Türkler yüzyıllar boyunca geleneklerini ve kültürlerini öncelikle taşlara kazıyarak anlatmışlardır. Bu durum medeniyetle ilgili bir durumdur. Türkler X. yüzyıla kadar Uzak Doğu medeniyetine dâhil edilirken daha sonra Orta Doğu medeniyetine girmiştir. Bu sebeple Uzak Doğu medeniyetindeki yazı geleneğini de Türkistan coğrafyasında görmemiz mümkündür. M.Ö. VIII. yüzyılda Orhun Yazıtları bu anlamda yazılmış olan ilk yazılı eser olarak bilinmektedir (Amanjolov, 2006: 13). Bu yazıtlara bakıldığı zaman runik alfabesinin harf sistemini görmekteyiz. Runik alfabesinin geniş bir sahada kullanıldığı görülmektedir: Kafkas, Orhun, Yenisey, Proto-Bulgar, Macar, Talas, Hazar ve Güney Sibiry'a'da olmak üzere geniş bir coğrafi alanda kullanılmıştır. Bu sebeple yazıtlara Göktürk yazıtları demek yanlış bir telaffuzdur. Ayrıca Ercilasun, bu yazıtlar için “Türk Bengü Taşları” ifadesini kullanmaktadır (Ercilasun, 2004: 130-149).

Göçebe bir kavim olan Türkler hangi coğrafyaya gittiyse orada mutlaka Türklerden kalan bir yazı olmuştur. Bu durum Türklerin okuryazar bir topluluk olduğunu gösteriyor. Türklerde belli bir yazı geleneğinin oluşmamasının sebebi Türklerin göçebe bir toplum olması ve diğer topluluklar ile aralarındaki ticari, kültürel, dini ve siyasi etkileşimler ile yazı geleneğini değiştirmesi yatmaktadır (Sertkaya, 2001: 23-37). Yazı geleneğinin oluşumunu ise alfabelere göre değerlendirebiliriz. Türklerin Türkistan coğrafyasında kullandıkları alfabeler şunlardır:

1) Runik Yazı Sistemi: Bu yazıyı ilk olarak İskit Devleti kullanmıştır (Tekin, 1997: 27). İskitler, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan İpek Yolu'nun kontrolünü elinde bulundurmuşlar ve bu ticaret yolunda runik yazı sistemini kullanmışlardır. Böylece bu yol güzergâhında alışveriş yapan kavimler runik yazısından etkilenecekleri kendi kavimlerine de bu yazıyı götürmüş oldukları düşünülebilir. Sonuç olarak bu yazıyı Türkler ticaret vasıtasıyla kullanmaya başlamışlardır. Bu yazının kökeni konusunda ise farklı tartışmalar vardır. Batılılar, Türkleri barbar olarak görüyorlar ve Türklerin bir yazı geliştiremeyeceklerini düşünüyorlar. Türklerin coğrafi konuma bakıldığında Çin ve İran gibi medeni kavimler var. Çinlilerin bir harf yazısı olmadığı için en yakın harf yazısı olan kavim İranlılardır. Göktürkler ile bir İran kavmi olan Soğdlar arasındaki ticari ilişkiler bunun bir göstergesi olabilir ancak yazıyı başka toplumlardan öğrenen milletlerin dilinde yazı ile ilgili bütün kavramlar ödünç alınır. Yazmak, öğrenmek, yazı gereçleri vb. gibi tüm kavramlar Türkçedir. Eğer bu yazı Soğdlulardan alınmış olsaydı yazı ile ilgili terminolojide İranlılardan

bahsederdi. İnançla ilgili olarak Göktürklerde Gök Tengri inancı hâkimdi. Yazı Soğdlulardan alınmış olsaydı mutlaka Budizm veya Manihaizm etkisi olurdu. Arami yazısında harflerin tamamı açık geçmelidir, runik yazısında ise harflerin tamamı kapalıdır. Köşeli yazıların hızla yazıldığı zaman el yazısına dönüşme ihtimali vardır ancak tersinin dünyada örneği yoktur. Arami yazısı bir el yazısı, Runik yazı ise bir köşeli yazıdır. Bu sebeplerden dolayı bu yazıya Türk kökenli demek biraz daha yakındır. Tamamen Soğd kökenli demek ne kadar doğru ise tamamen Türk kökenli demek de o kadar doğrudur (User, 2015: 30-34).

2) Mani Yazı Sistemi: 762 yılında Böğü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesiyle Mani alfabesi de Türklerin yaşamına girmiş oldu. Böylece Türkler VIII. ve IX. yüzyıllarda bu yazı sistemini kullanmışlardır (User, 2015: 43). Mani yazısı ile taşa kazınmış olan herhangi bir yazıt yoktur. Genellikle şiir, tövbe duası vb. gibi metinler kâğıtlara yazılmıştır (Alıntılanan: User, 2015: 41; Alıntılanan: Tezcan, 1994: 305). Bu yazı sistemi din etkisiyle gelmiş olan ilk yazı sistemidir (User: 2015; 43).

3) Soğd Yazı Sistemi: Türklerin Soğdlarla olan ilişkisi ticari sebeplerle başlamıştır. Soğd halkı, I. Göktürk Devleti içerisinde yönetimden ticarete kadar her alanda etkili olmuşlar ve bu sayede Soğd yazısı I. Göktürkler arasında yayılmıştır. I. Göktürkler döneminden (552-630) kalma Bugut Yazıtı'nın (581) 3 tarafının Soğdça bir tarafının da Çince olması bu yazının o dönemlerde resmî yazı olduğunu gösterebilir. Türkçenin ses yapısına uygun olmadığı için çok kısa süre kullanılmıştır. Uygur yazısının kökenleri de bu yazıdan gelir (User, 2015: 44-48).

4) Uygur Yazı Sistemi: Bu alfabe Soğd kökenli yazı sistemidir. Türkler arasında 8. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu yazı sisteminin kökeni yabancı olmasına rağmen Uygurların yüksek kültürlü bir toplum oluşturmaları sebebiyle bu alfabe kendi adları ile anılmışlardır (Şen, 2016: 52). Caferoğlu'nun görüşüne göre bu alfabe "*Esası belli olmayan Arami asıllı Soğd alfabesinden çıkmıştır.*" şeklindedir. 1907'de Laufer, bu alfabenin Süryani alfabesinin bir kolu olan Estrangelo yazı stilinden çıkmış olduğunu belirtmiştir. 1909'da Müller, Soğd alfabesinin işlenmiş bir şekli olarak ortaya çıkmış olduğunu belirtmiştir. Soğdiyatçı Gauthiot, Uygur ve Soğd alfabesini karşılaştırmış. Bazı farklılıklar olmasına rağmen birçok Soğd harfinin Uygur harfi ile tamamen aynı olduğunu tespit etmiştir. Soğdçanın /-l/ sesine sahip olmaması ve yabancı kelimelerde bulunan bu sesin, Soğdçada /-r/ sesini veren işaretle ifade edilmiş olmasından dolayı Türkler Soğdçada mevcut olmayan bu sesi karşılayacak bir işaret bulmuşlar. Uygurlar, Soğdların /-l/ sesine karşılık /-r/ olarak kullandıkları sese sağa tarafa dayalı bir kanca ilavesiyle halletmişlerdir. Bu alfabe Süryani alfabesinden alınmış olsaydı böyle bir şeye gerek kalmazdı (Caferoğlu, 1984: 176-177).

5) Brahmi Yazı Sistemi: Doğrudan Budizm kökenli bir yazı sistemi olup Uygurcanın yazımı için kullanılmış yazı sistemlerinden birisidir. İlk kez Sanskritçenin dinî metinleri için kullanılmış olup Türkistan coğrafyasında kullanan ilk kavim Doğu Türkistan'da yaşamış olan Hint-Avrupa kavmi olan Budist Toharlar ve İranî bir kavim olan Sakalardır. Bir hece yazısı olduğu için Türkler arasında yayılmamış ve sınırlı bir coğrafyada kullanılmıştır (Alıntılanan: Tekin, 1997: 51; Alıntılanan: Gabain, 1950: 32).

6) Tibet Yazı Sistemi: Brahmi kökenli bir yazı olup Tibetli bir bakan tarafından Brahmi yazısı örnek alınarak oluşturulmuştur. Türkler bu yazıyla Çinliler vasıtasıyla tanışmışlardır (Tekin, 1997: 62). Türkler iki aşamada Tibet kültürü ile etkileşim içinde olmuştur: VIII. yüzyılda Tibetlilerin Türkistan bölgesine gelmeleri ve 840'tan sonra Uygurların Tibet bölgesine geç etmeleri. Bu yazı sistemi de heceli dillere uygun bir yazı olduğu için Türkçeye uygun değildir.

Bu sebeple yaygınlık kazanmamıştır. Tibet yazısını Tibetli Budist rahipler ve Tibet'in yoğun baskısı altında kalmış olan Tibetleşmiş Uygurlar kullandı (User, 2015: 64-67).

7) Süryani Yazı Sistemi: Bu yazı sisteminin genişleyip yayılmasında din faktörü çok önemlidir. Süryanilerin doğu ve batı olarak ikiye ayrılması sonrasında Doğu Süryanilerini Nasturilik mezhebi adı altında toplanmışlardır. Tüccarlar tarafından ilk olarak İran'a götürülüyorlar. Abbasi döneminde ise Mısır, Irak gibi ülkelerde, bu ülkelerden de Türkistan ve Hindistan'a oradan da Çin'e kadar ilerliyor (User, 2015: 70). Türkistan coğrafyasında ilk güçlü yapılarını Merv ve Herat piskoposluklarını kurduktan sonra oluşturmuşlardır (Alıntılanan: User, 2015: 70; Alıntılanan: Ligeti, 1986: 297). Bu kadar geniş çaplı yayılmasının sebebi misyonerlerin ticaret yolları vasıtasını kullanmasıdır. Tabii bu dinin yayılması yazıyı da beraberinde getirmiştir. Türkleri etkileyen yazı ise Arami yazısından türeyen Estrangelo yazı stilidir (Tekin, 1997: 68). Özellikle Nasturilerin tıp alanında ilerlemiş olmaları vesilesiyle Türklerin arasına girmişlerdir. Türklerin tıp metinleri yazmasındaki asıl sebebin de bu olduğu düşünülebilir (Alıntılanan: User, 2015: 70; Alıntılanan: Ligeti, 1986: 297). Bu yazı ile ilgili metinler iki kısımdan oluşur:

a) Kırgızistan-Çin sınırında ve İç Moğolistan'da bulunan mezar taşları,

b) Turfan bölgesinde çıkarılmış olan kitabeler (User, 2015: 74-75).

8) İbrani Yazı Sistemi: Kafkasya coğrafyasında Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadını oluşturan Hazar Kağanlığı'dır. Hazarlar, Kafkas coğrafyasının önemli bir ticaret yolu olan Kürk Yolunun kontrolünü elinde bulunduruyorlardı (Kafesoğlu, 1988: 157-158). Hazar Devleti Bizans'ın egemenliği altında olmamak için Hristiyanlığı; Arap egemenliği altında olmamak için de Müslümanlığı kabul etmemişler. Bundan dolayı Hazarların Karay mezhebine girdiği söylenmektedir. Bu yazı sistemi de din etkisiyle Türkler arasında kullanılmış olan bir yazı sistemidir. İbrani yazı sistemini kullananlar Karayim Türkleridir. Litvanya ve Polonya'da yaşayan Karayimler dinî eserlerini İbrani yazısı ile yazmışlardır. Günümüzde de Karaylar dinî metinleri için İbrani yazısını kullanıyorlar. Din dışı metinlerinde Kiril ve Latin yazısı kullanılıyor (User, 2015: 77-80).

9) Grek Yazı Sistemi: Bu yazı sistemi Fenike yazısından türemiş olan Sami kökenli bir yazı sistemidir. Günümüzde kullanımı devam eden Kiril ve Latin alfabesinin kökeni de Grek yazı sisteminden türemiştir. Yani Avrupa coğrafyasının tamamı ve Türkistan coğrafyasının bir bölümünde yayılmıştır (User, 2015: 88). Yayılmasındaki en önemli sebep ise din, ticaret ve savaşlardır. Türklerle olan bağlantısını üç ana başlık altında değerlendirebiliriz:

a) Türkçe kelimelerin yazıldığı ilk yazı sistemidir. Eski Yunan (Doğu ve Roma) kaynaklarında Türkçe kelimeler geçmektedir⁴ (User, 2015: 82).

b) Bulgarlardan kalmış olan Hun Devleti zamanındaki boyların tarihinden kalan yazıtlar ve Tuna Bulgarlarından kalmış olan malzemeler (Tuna Bulgar Yazıtları ve Nogy-Szent Miklos Hazinesi) Grek yazı sistemi ile Türkçe kelimelerden oluşmaktadır (Tekin, 1997: 107).

⁴ (Çuvaş Trk.) M.S. II. yüzyıl "yayık" ~ "dayıks/dayih" şeklindedir. Yani Türkçedeki anlamı Ural Nehri'dir. (Çuvaş Trk.) M.S. VI. yüzyıl "yoğ" ~ "dohia/dogia" şeklindedir. Yani Türkçedeki anlamı cenaze törenidir.

c) Yunaca bilmeyen Ortodoks olan Karamanlılar XIX. yüzyıla kadar Grek yazısını dinî metinlerde kullanmışlardır. Daha sonra bu yazının diğer alanlarda da çeşitlendiği görülür.⁵ Kullandıkları kelimeler Türkçedir ama Grek yazısıyla yazmışlardır (User, 2015: 83-87).

10) Ermeni Yazı Sistemi: Armen, bir bölge ismi olup sadece bu bölgede yaşayan birden fazla farklı toplulukların oluşturmuş olduğu coğrafyadır. Yani herhangi bir etnik referans yoktur, bölgenin ismine bir referans vardır. Çünkü burası Anadolu, Mezopotamya, İran ve Avrasya arasındaki bir geçiş bölgesidir. Bu bölgeye yerleşenler kendi arasında kaynaşmışlardır. Bu kaynaşma sonucunda Hint-Avrupa kökenli bir dil konuşmaya başlamışlardır. Daha sonra dil ve kimlik yayılma gösterdi. Bu dili konuşan insanların Hristiyanlığı kabul etmesi ve Gregoryan kilisesinin kurulmasıyla modern anlamda Ermeni kimliği ortaya çıkmış oldu. Bu kilise kurulmadan önce Ermeniler, Bizans ile İran arasında bölünmüş bir şekilde yaşıyorlardı. İran bölgesinde yaşayanlar Pers İmparatorluğu'nun; Bizans bölgesinde yaşayanlar ise Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altındaydılar. Gregoryan kilisesinin kurulmasıyla Ermeniler tek çatı altında toplanmışlar. Böylece farklı etnik kökenden gelen insanlar önce bir dil etrafında, daha sonra ise bir mezhep etrafında toplanarak milleti oluşturmuşlardır. Yeni bir dilin oluşturulması ile yeni bir alfabe de ihtiyaç duyulmuştur. Ermeni yazı sistemini icat eden bir piskopostur (Peler, 2015: 257-258).

Ermeni alfabesi, Grek alfabesi kökenlidir; ancak Pehlevi alfabesinden de birçok harf alınmıştır. Bu iki alfabe karıştırılarak Ermeni yazı sistemi oluşturulmuştur. Piskopos Meşrob'un V. yüzyılda oluşturmuş olduğu Ermeni alfabesini (Faulmann, 2018: 93) Türk toplulukları arasında kullanıldığı konusunu iki başlık altında değerlendirebiliriz (Tekin, 1997: 111-112):

a) Ukrayna ve Polonya Ermenilerinin bırakmış olduğu eserler olup bunların büyük çoğunluğu dinî eserlerdir. Dinî eserlerin yanında hukuk, doğa, evlenme, veraset, tarih ve vakayinameler vb. kaynaklar da vardır.

b) Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin bıraktığı Ermeni harfli Türkçe eserler. (Bunlar beş gruba ayrılır: 1- Aşug denilen metinler. 2- Çeviri eserler. 3- Mezar taşları. 4- Dergi ve gazeteler. 5- Yazılı edebî eserler.)

Aralarındaki en büyük fark Kamonets-Podolsk Ermenilerinin (Ukrayna-Polonya) dili Kıpçakça iken; Osmanlı sahasındaki Ermenilerin dili Oğuzcadır.

11) Arap Yazı Sistemi: Kökeni konusunda farklı görüşler mevcut olmakla en kuvvetli görüş Arabistan ve Ürdün'de yaşayan Nebatilerin yazısından II. ve IV. yüzyıllar arasında türediği düşünülen görüştür. Sina Dağı'nda Nebati yazısından Arap yazısına geçişi temsil eden grafitiler bu görüşü destekler niteliktedir (Tekin, 1997: 72). İlk dönemlerde Arap yazı sisteminin kûfi ve nesih olmak üzere iki çeşidi vardı. Kûfi yazı İslamiyet'in ilk yıllarında Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılması için Basra ve Kufe'de ortaya çıkmıştır. İslamiyetin yayıldığı yerlerde ise daha çok resmî işlerde kullanılmıştır. Bu yazı türünden daha sonra Mağribî yazısı türemiştir. Nesih yazı ise daha çok kâğıt üzerine yazmalarda kullanılır. Mekke ve Medine'de ortaya çıkmıştır. Bu yazıdan İran'da talik yazısını, Osmanlı hattatları rika ve divan yazısını türetmişlerdir. Modern Arap yazı sistemi de bu yazı türünden meydana gelmiştir (User, 2015: 92-93).

Türkler ile Arap Yazısı Arasındaki İlişki

⁵ Gazete, dergi, sözlük ve gramer kitapları yanında Grekçe yayımlanmış olan Halk Edebiyatı ürünleri de vardır (Koroğlu, Şah İsmail vb. gibi).

Türklerin Arap yazısı ile tanışması tamamen medeniyetle ilgilidir. Orta Doğu medeniyeti İslam dini üzerine kurulu bir medeniyettir. Türkler ilk dönemlerde Uzak Doğu medeniyeti içerisindeydi. Daha sonra Orta Doğu medeniyetinin Türklerin olduğu yere dayanmasıyla Türkler, İslamiyet'i kabul ederek Orta Doğu medeniyetine girdi. Araplar ile Çinliler arasında 751 yılında yapılan Talas Savaşı bir kırılma noktası olarak görülebilir. Türklerin Arap yazısı ile ilgili olan ilişkileri her zaman ilklerle olmuştur. İlk siyasetname Kutadgu Bilig, ilk sözlük Divânü Lugâti't-Türk vb. gibi eserler hep Arap yazısıyla yazılmıştır (Tekin, 1997: 75). Türk kültür mirasımızın ezici bir çoğunluğu Türklerin yaşadığı (Sibiry coğrafyası hariç) tüm coğrafyada Arap yazısıyladır (User, 2015: 92). Ayrıca birkaç asır boyunca devam edegelmiş olan Arap yazı sistemi ile yazı yazma geleneği eski Türk edebî yazı dillerinin gelişmesine katkı sağladığı gibi bu kaynaktan beslenen Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Karakalpak vb. gibi Türk kavimlerinin de edebî yazı dillerinin gelişmesine katkı sağlamıştır (Amanjolov, 2006: 14). Türkler Arap yazısıyla üç ayrı kanal üzerinden tanışmıştır:

- a- Tataristan coğrafyası: Bu coğrafyada İdil Bulgarları vesilesiyle Müslümanlığı kabul etmişler. Bu sayede Arap yazı sistemini kullanmışlardır. İdil Bulgarları tamamen Arap geleneğine bağlı olmuşlardır. Bulgar Kufisi denilen özel yazı stilleri var ve imlada da Arap imlası etkilidir çünkü Müslümanlığı doğrudan Araplardan öğreniyorlar.
- b- Türkistan coğrafyası: Bu coğrafyada Karahanlılar vesilesiyle Müslümanlığı kabul etmişler. Bu sayede Arap yazı sistemini kullanmışlardır. Karahanlılarda Arap yazısına geçiş süreci zamanla olmuştur. İslam dininin yayılmasına paralel olarak Arap yazısı da yaygınlık kazanmıştır. Müslümanlığı Farslardan öğrendiği için yazıyı da Farslar aracılığıyla öğrenmişlerdir. Müslümanlar sadece Arap alfabesini kullanmamışlar, Uygur yazısının kullanımı da devam etmiştir. Örnek olarak Kutadgu Bilig'in Uygur nüshasını gösterebiliriz.
- c- Anadolu coğrafyası: Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya göç eden Oğuzlar bu coğrafyada Arap yazısıyla eserler kaleme almışlar.

Oğuz Türklerinde Yazı Yazma Geleneği

Türk adı ile kurulan ilk Türk Devleti özelliğini taşıyan Köktürk İmparatorluğu (552-630)-(682-745) içerisinde bir boy olan Oğuzlar o zamanki adıyla On-Oklar veya onlara bağlı Türğişler ismi ile anılmıştır (Alıntılanan: Korkmaz, 2013:19; Alıntılanan: Kafesoğlu, 1993: 91-132). Oğuzların yeni bir etnik kavim olarak ortaya çıkması Batı Göktürk döneminde olduğu bilinmektedir. Oğuzlar VIII. yüzyılın ikinci yarısından (760-766) itibaren yoğun kitlelerle Sirderya bölgesine göç ettikleri biliniyor. IX ve X. yüzyıllarda Seyhun Irmağı'nın güneyi ve Aral Gölü'nün kuzeyinde kısmen yerleşik hayata geçmiş, kısmen de göçebe hayat sürmüşlerdir. Oğuzların bu bölgede şehirler kurdukları ve Yeni-Kent merkezli bir Yabgu Devleti kurdukları da bilinmektedir (Alıntılanan: Korkmaz, 2013: 26; Alıntılanan: Kafesoğlu, 1999: 144; Sümer, 1993: 31, Salman, 1998: 86). Burada yaşayan Oğuzların yazı yazmayı bilip bilmediği önemli tartışmalardan birisidir. Yoğun Kıpçak baskıları sonucu Yabgu Devleti dağılma sürecine girmiştir (Korkmaz, 2013: 26-29). Anadolu'ya göç eden Oğuz topluluklarının Anadolu'da yazı yazmayı öğrendiği öne sürülmektedir. Hatta Türkoloji camiasında "Karışık Dilli Eserler" olarak bilinen dönemin Oğuzlar sayesinde olduğu da bir görüş olarak belirtilmektedir. Ancak Anadolu sahasında karışık dilli eserlerden önce de karışık dilli olmayan eserler vardır. Yani bir geçiş döneminden bahsedemeyiz. Bu durum yazan şahıslarla ilgilidir. Bu dönemde göç devam ediyor, yazmayı Doğu'da öğrenmiş olup Anadolu coğrafyasına gelen yazarların veya şairlerin Oğuzca yazmaya çalıştığı ancak ana dilinin etkisinde kalmış olabildikleri tahmin ediliyor. Bu durum göç

eden şahıslarla ilgilidir. Doğu Türkçesi içinde Uygur imla geleneğinde yazıyorlardı. Anadolu'daki imla geleneği ise tamamen Arap imla geleneğindedir. (Ünlü sesler yazılmıyor, hareketler uzun ünlü olduğunu gösteriyor. Sadece ekler kelimeye bitişik yazılıyor.) Türk dillerinin oluşumuna genel olarak bakıldığı zaman mutlaka bir siyasi birliklerin sonucu meydana geldiği söylenebilir. Siyasi birliklerin medeniyet komşuları vesilesiyle kendi yazıları oluşturabiliyorlardı (Tekin, 1974: 66).

Anadolu sahasına bir devlet olarak giren ilk kez Selçuklu Devleti olmuştur. Selçuklu Devleti'nde yazılmış olan Arapça ve Farsça eserler vardır. Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla esas Türkçeyi geliştiren beyliklerdir. Çünkü eğitim seviyesi düşük olan yarı göçebe yarı yerleşik olan beylikler Türkçeden başka bir dil bilmiyor (Akar, 2018: 47). Bu sebeple Türk yazı dili geleneğinin Anadolu'da oluştuğunu söyleyebiliriz. Tabii bu yazı çok geç dönemlerde oluşmuştur çünkü XI. yüzyılda Ön Asya'daki dönemin savaşları ve haçlı seferleri Oğuz Türklerinin kendi yazı dillerini oluşturmada gecikmeye sebep olmuştur (Tekin, 1974: 66-67). Bu yazıyı oluştururken ise önlerindeki örnek Arapça imla geleneği olmuştur. Bu durum da Arap imla geleneği oluşuyor. Yani XIII. yüzyılda ortalama bir Oğuz Türkü yazı yazmayı tamamen Anadolu'da öğreniyor. XIII. yüzyıl sonrası dönemde Oğuz yazı geleneği Doğu yazı geleneğine yakınlaşıyor. Bu yaklaşım tamamen doğal bir gelişim sürecidir.

12-) Kiril Yazı Sistemi: En eski Slav kitaplarının yazıldığı iki alfabeden birisi olan Kiril yazısı, Aziz Cyrill ve kardeşi Methodius tarafından IX. yüzyılın ilk çeyreğinde eski kilise Slavcasını kaydetmek üzere Grek yazısından geliştirmiş oldukları bir yazı sistemidir. Bu alfabe Türkler arasında zorla kullandırılmış olan bir yazı sistemidir. Bizans aracılığıyla Hristiyanlaşan Slav halklarının millî yazısı hâline gelmiştir. Kiril yazısının Rusya'daki reformu Büyük Petro devrine rastlamaktadır. 1708-1710 yıllarında kilise dışı kitaplarda kullanılmak üzere "sivil yazı"yı düzenlemiştir. Aziz Konstantin'in (Aziz Cyrill) ve Methodius'un öğrencileri Ortodoksluğun yayılması için çalışmalarını sürdürür. Bu çalışmalar sonucunda X. yüzyılda bu misyonerler kanalıyla Ruslar Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bu kabul Türk kavimleri için bir dönüm noktası olmuştur. Ruslar XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıllar arasında Türk topluluklarının topraklarını işgal etmeye başlamışlar ve bu topluları zorla Hristiyanlaştırarak hızla eritme ve Ruslaştırma siyasetine girişmişlerdir. Sovyetlerin kültür politikası Bolşevik Devrimi'ne kadar Ortodoks Kilisesinin desteğini alarak yürütüldüğü için din adamlarına yüklenen akademik unvanlar yoluyla üst kimlikleri Türk olan topluluklarının parçalanmasına yol açmıştır. Bu din adamları Türk topluluklarının üzerinde çok etkiliydiler. Türkistan'ın ortak yazı dili olan Çağatayca yerine Türk toplulukların konuşma dillerini yazı dili hâline getirmeye çalışmışlardır. Sonuçta başarılı bir şekilde Türk toplulukların üst kimliklerini ortadan kaldırıp alt kimliklerini ön plana çıkarmışlardır. Osmanlı ile arasında bir bağ olmamak için de bu yazı Kiril yazısı ile oluşmuştur (User, 2015: 141-152).

13-) Latin Yazısı Sistemi: Türkleri Harf Devrimi'ne (Latin alfabesine) götüren süreç çok uzun bir süreçtir. İlk olarak matbaanın 1730 yılında ülkeye getirilmesi ile beraber İbrahim Müteferrika'nın yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlamış olduğu gramer kitabının sonunda Latin harfleri ile yazılmış olan metinlerin yer alması Türklerin bu alfabe ile tanışmalarına vesile olmuştur (Alıntılaman, Kara; 2014: 20; Alıntılaman, Baltaoğlu; 2001: 266). Daha sonraki süreçlerde ise özellikle Osmanlı Devleti'nin giderek güç kaybetmesinden sonra yapılan bazı ıslah çalışmaları olmuştur. Bu ıslah çalışmaları iletişim, eğitim, bürokrasi vb. gibi alanlarda etkisini göstermiş ve Latin alfabesi ile olan etkileşimi hızlandırmıştır (Kara, 2014: 20). Türklerin

kullanmış olduğu yazı sistemleri arasında dinî inanç ve zorla kabul ettirilmemiş olan bir yazı sistemidir. Türkler tarafından ilk kullanımı 1920'lerden önce Azerbaycan ve Yakut Türkleri tarafından kullanılmaya başlamıştır. Azerbaycan'da düzenlenen 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nden sonra Sovyet coğrafyasında yaşayan tüm Türkler Latin alfabesine geçme kararı alır. Türkiye'de 1928 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde diğer Türk cumhuriyetlerinden bağımsız olarak Türkçe ses özelliklerine uygun olarak Harf Devrimi'ni gerçekleştirir (User, 2015; 365-368).

SONUÇ

Türkler, tarihleri boyunca en fazla din değiştiren topluluk olarak anılmışlardır. Türklerin din değiştirmeleri yeni bir medeniyet ve yeni bir yaşam tarzını da beraberinde getirmiştir. Türklerin din değiştirmeden çok yeni bir medeniyet ortamına geçişinde de alfabe değişikliklerin bir sebep olduğu görülebilir. Medeniyet kavramının hayatın her anında kendisini gösteren bir ifadedir. Bu yeni hayat tarzından elbette alfabe de nasibini almıştır. Türkler girmiş oldukları medeniyetlerin etkisiyle o medeniyete mensup olanların yazısını da kabul etmiş oluyordular. Böylece ne zaman farklı bir medeniyete dahil olursa, alfabe değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Türklerin kendine has bir yazı sisteminin olmayışı gayet normal bir durumdur. Ayrıca dönemin önemli ticaret yollarının yazıyı kervanlar aracılığıyla taşımış olması da yazının coğrafi olarak yayılmasını kolaylaştıran bir etken olmuştur. Türklerin Türkistan coğrafyasında kullandıkları yazı sistemleri genel olarak medeniyet çevresinde gelişmiştir. Türkler bu coğrafyada 13 farklı yazı sistemi kullanmışlardır. Türklerin okuryazar bir toplum olmadığını söyleyen bazı bilim adamlarının burada büyük bir çelişkiye düştüğü görülmektedir. Çünkü Türkler gittikleri her coğrafyada yazı yazmışlardır ve kendilerine ait bir edebiyat yaratmayı başarmışlardır. Türklerin bu uzun süreli yazı macerasında en önemli yazı bize göre Arap yazısı olmuştur çünkü binlerce yıl hemen hemen her coğrafyada (Sibirya coğrafyası hariç) bu yazı sistemi kullanılmış ve Türkler önemli eserlerini bu yazı sistemi ile yazmışlardır. Anadolu'ya göç eden Türkler bu coğrafyada da imla geleneğinde birtakım farklılıklar olsa da Arap yazı sistemi geleneğini devam ettirmişlerdir. 1928 yılında kabul edilen Latin Harfleri ile Türkiye'de o günden bu yana Latin yazı sistemi kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- AMANJOLOV, Altay S. (2006). *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi* (Aktaran: Kenan Koç), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2005). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- FAULMANN, Carl (2018). *Yazı Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- FİSCHER, Steven Roger (2013). *Dilin Tarihi*, (Çeviren: Muhtesim Güvenç) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HARARI, Yuval Noah (2012). “Fazla Dolu Hafıza”. *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, (Çeviren: Ertuğrul Genç, 2015) Kolektif Yayınları, İstanbul.
- İLHAMİ, Ali (1927). *Türkçe Yazı ve Latin Harfleri* (Yayına hazırlayan: Funda Kara, 2014), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1988). *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- LİGETİ, Lajos (1986). *Bilinmeyen İç Asya*, (Çeviren: Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- PELER, Gökçe Yükselen (2015). “Tarihte Türk Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryen Kıpçaklar”, *Yeni Türkiye- Kafkaslar Özel Sayısı*, no. VIII, ss. 542-556.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2001). “Eski Türkler Okur Yazar Mıydı?” *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri*, Yayına hazırlayan: Yücel Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yayınları, Eylül 2001, Ankara, ss. 23-37.
- SÜLEYMANOV, Olcas (2016). *Tarih Öncesi Türkler*, (Çeviren: Azad Ağaoğlu) TEAS Press Yayınları, İstanbul.
- ŞEN, Serkan (2016). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Şinasi (1974). “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-bolga’ Sorunu.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21 (1973-1974), ss. 59-157.
- TEKİN, Şinasi (2001). “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?”, *İstikakçının Köşesi (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler)*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Yayınları, Ankara.
- TEZCAN, Semih (1994). “En Eski Türk Dili ve Yazını”. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara.
- USER, Hatice Şirin (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.